

Титулите *багаин* и *багатур* в ранносредновековна България

Татяна СЛАВОВА

Софийски университет “Св. Климент Охридски”
tanya@slav.uni-sofia.bg

Recibido: Diciembre de 2008

Aceptado: Enero de 2009

Резюме

Статията е посветена на два прабългарски титула – *багаин* и *багатур*, съхранени в прабългарски (езически) и старобългарски (кирилски) надписи от IX в. и в печати (с надписи на гръцки) от втората четвърт на X в. Етимологическото и съпоставително изследване на тези титули, поставено в контекста на конкретната политическа и социо-културна среда в предхристиянска и раннохристиянска България, позволява да се проследи съдържанието и функционирането на титула *багаин* като военна длъжност с различни йерархически степени (рангове) и на титула *багатур* като почетно достойнство (звание), с което са били удостоявани владетели, престолонаследници и колобри (езически жреци водачи).

Ключови думи: прабългаризми, етимологически анализ, социо-културна среда, IX– X в., България

Resumen

Los títulos bagain y bagatur en el medioevo búlgaro temprano

El artículo está dedicado a dos títulos protobúlgaros: *bagain* y *bagatur*, conservados en inscripciones protobúlgaras (paganas) y búlgaras antiguas (cirílicas) del s. IX y en sellos (con inscripciones en griego) del segundo cuarto del s. X. El estudio etimológico y comparativo de estos títulos situados en el contexto sociocultural y político de la Bulgaria de antes de la adopción del cristianismo e inmediatamente después permite realizar un seguimiento del contenido y el funcionamiento del título *bagatur* como dignidad otorgada a mandatarios, príncipes herederos y *colobri* (principales sacerdotes paganos).

Palabras clave: palabras de origen protobúlgaro, análisis etimológico, sociedad y cultura de Bulgaria de los ss. IX y X.

Abstract

The Titles “Bagain” and “Bagatur” in Early Medieval Bulgaria

The article discusses two proto-Bulgarian titles – “bagain” and “bagatur” – preserved in proto-Bulgarian (pagan) and Old-Bulgarian (Cyrillic) inscriptions from the 9th century as well as in seals (containing inscriptions in Greek) from the last twenty years of the 10th century. The etymological and comparative study of these titles in the specific political and socio-cultural context of pre-Christian and early-Christian Bulgaria allows us to trace back the content and the functioning of these two terms. Thus the title “bagain” refers to a military position with diverse hierarchical ranks whereas the title “bagatur” refers to a title of honor, which was bestowed upon rulers, descendants of the throne, and colobries (pagan priest leaders).

Key words: proto-Bulgarian words, etymological analysis, socio-cultural context, (9 -10th centuries, Bulgaria).

В оцелелите български епиграфски и сфрагистични извори, произхождащи пряко от владетелската канцелария, са съхранени автентични свидетелства за общественото и социално устройство на езическа и раннохристиянска България. Макар и фрагментарни по съдържание, за разлика от книжовните източници, те са първостепенни документи за събития и факти от българската история, култура и писменост. Сведенията в тях са от различен характер, но особено голяма е ролята им за проучването на административната и военна уредба на държавата и свързаните с нея термини и длъжностни титли и звания. Две от тях – багаин и багатур – са богато представени именно в различни надписи и печати на владетели от IX–X в. Етимологическото и съпоставително изследване на тези титули, поставено в контекста на конкретната историческа и социо-културна среда, би спомогнало да се очертае една по-цялостна картина на държавния живот в България непосредствено преди и след приемането на християнството.

Титлата $\beta\alpha\gamma\alpha\iota\nu\omicron\varsigma$ / БОГОИѦ е засвидетелствана в няколко прабългарски надписа¹ от първата половина на IX в. – управлението на ханове Омуртаг [814–831] и Маламир [831–836] – и в един старобългарски кирилски надпис от втората половина (края?) на IX в. Самостоятелно (без придружаващи я съставки) титлата е спомената двукратно: 1. в прабългарския *Надпис №58 на Маламир от Шумен*, който разказва как ханът ознаменува строителството на един водоскок, раздавайки на българите ядене и пиене, а на боилите и багаините големи дарове ($\tau\omicron\upsilon\varsigma\ \beta\omicron\iota\lambda\alpha\delta\alpha\varsigma\ \kappa\acute{\epsilon}\ \beta\alpha\gamma\alpha\iota\nu\omicron\varsigma\ \acute{\epsilon}\delta\omicron\kappa\epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\lambda\alpha\ \xi\acute{\epsilon}\nu\eta\alpha$)². 2. в кирилския *Надпис №70 от Шуменската крепост* със съдържание ОСТРО БОГОИѦ, където ОСТРО е лично име, а БОГОИѦ е славянизирана форма на $\beta\alpha\gamma\alpha\iota\nu\omicron\varsigma$ с характерното широко Θ <* \tilde{a} и вероятно с ударение върху първата сричка. От съдържателна гледна точка тези две фиксации почти не предоставят никакви конкретни данни за ролята и функцията на багаините в средновековна България. Все пак споменаването им редом с боилите в *Надпис №58* (в един и същи контекст) навежда към мисълта, че и те, подобно на боилите, са формирали отделно съсловие. За по-ниския му обществен статус спрямо това на боилите може да се съди както по реда на изброяването ($\beta\omicron\iota\lambda\alpha\delta\alpha\varsigma\ \kappa\acute{\epsilon}\ \beta\alpha\gamma\alpha\iota\nu\omicron\varsigma$), така и по липсата на всякакви данни сред багаините да са избирани кавхани и ичергу боили (най-влиятелните хора в държавата след хана) – вероятно тази липса не е случайна, а отговаря на реалността. Може би багаините са били част от пространството на “средната класа” (срв. разделението на *mediocres* и *primates maiores* в Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите).

Етимологическите паралели на прабългарската титла $\beta\alpha\gamma\alpha\iota\nu\omicron\varsigma$ / БОГОИѦ отвеждат към орхонските рунически надписи от VIII в., където *baya* се среща като титул на тюркски владетели и пълководци в състава на сложните титли *bojla baya tarqan* и *cutluq baya tarqan* (МАЛОВ 1951: 61–67, МАЛОВ 1959). Още преди това обаче титулт $\beta\gamma\upsilon$ ‘господин’ е засвидетелстван в согдийския

¹ Известни са около стотина надписа, писани върху камък с гръцки букви и датирани към VIII – първата половина на IX в.

² Тук и по-нататък цитирането и номерацията на надписите е по изданието на БЕШЕВЛИЕВ (1979).

надгробен надпис [последна четвърт на VI в.] от Бугута (Монголия), издигнат в чест на каганите от Първата тюркская династия (КЛЯШТОРНЫЙ, ЛИВШИЦ 1971: 121–146). Коренът *bag-* се свързва със ст.инд. **bhāga* ‘благосъстояние, имущество, щастие; божество, господ’ < и.-е. **bhāg-o-* ‘участ, съдба’, авест. *baga* ‘участ, съдба; господин; бог’, парф. *bay* ‘бог; господин’, скит. *baga* ‘бог’, стперс. *baga-*, авест. *baya* ‘бог, господин’ (ОИЯ 1979: 283, РАСТРОРГУЕВА, ЭДЕЛЬМАН 2003: 48–49), иран. *bagh*, согд. *bag* ‘богат, силен’, откъдето е било заето в сттюрк. *bag-a** <*bäg* (ALTHEIM 1948: 14–15 посочва титлата *βυω χωτ'ω* ‘*βυω-* господар’ в согдийски документи и *σρι βυω=šri bago* в ефталитски монети; вж. и СЕВОРТЯН 1978: 82–85, MORAVCSIK 1958, 2: 83 и цит. литература). Днес почти не подлежи на съмнение, че тюрк. *bäg*, *baya* произхожда от ср.иран. **bag* ‘господин, управник, господар’, макар да не е съвсем ясно дали заемането е от согдийски или парфенски чрез средноперсийско посредничество (КЛЯШТОРНЫЙ, ЛИВШИЦ 1971: 134). Някои автори (MENGENS 1951: 95) намират аналогии с прабълг. Βογαυ, βαϊαυος, Бѣанъ, монг. *bajan* ‘богат, мощен’ <**boya:n* – тяхното мнение е приемано (СИМЕОНОВ 198, 2: 42) или оспорвано (БЕШЕВЛИЕВ 1979: 59, бел. 261; GRANBERG [forthcoming]: Dictionary 57³). Суфиксът в *βαγα-ιυ* е характерен за тюркските езици, където се среща в собствени имена като *Ουγα-νнъ*, *μαρια-ιυ-ημ* и др. (СИМЕОНОВ 1981: 41), но същата наставка е присъща и на славянски народности имена (форми за ед. ч.), което насочва към предположението, че самата титла *βαγαιυ* е композирана в преобладаваща славяно говореща среда (MENGENS 1958: 448–449). Според трето мнение *-i-* в наставката *-ιυ* е посесивен суфикс, като при граматичната адаптация в славяноезична среда крайт на думата е уподобен на старобългарската наставка за имена на дейтели и за народности имена *-ннъ* (ДЕЛЕВА, СТЕПАНОВ 1998: 96). Етимологията на *βαγαιυος* не може да се свърже с тур. *beg* ‘беец, воевода’ (ДУЙЧЕВ 1943: 170, който повтаря становището на Томашек). Малко е възможен корейско-китайски произход на *bag(h)* *bägh* / *bag(h)a* < *paik* > *päk* ‘бял, старшина, по-стар’ (СИМЕОНОВ 1981: 42 и цит. мнения).

Често в научната литература багаините са определяни като каста на военните (RUNCIMAN 1930: 212), класово обозначение (БЕШЕВЛИЕВ 1979: 59) или по-низше знатно съсловие, заемало по-малки военни постове (БЕШЕВЛИЕВ 1981: 41). Както ще се види по-нататък, най-вероятно става въпрос за съсловие на военни лица, предводители на по-големи или по-малки войскови подразделения. Тази семантика личи особено ясно в случаите, когато *βαγαιυος* влиза в състава на двукомпонентните длъжностни титли *υχ βαγαηνος*, *ητζηρου βαγαηνος*, *βηρη βαγαηνος*, *σεται βαγαηνος*, в които *βαγαηνος* е на втора позиция (според тюркския словоред), а първата съставка означава ранга на багаина. По-нататък ще коментирам всяка една от военните длъжности във възходящ йерархичен ред.

³ Изказвам сърдечна благодарност на А. Granberg за възможността да ползвам непубликувания й труд.

ητζηργου βαγαηνος 'военно лице, отговарящо за охраната в двореца'

Тази съставна титла се среща само в прабългарския *Надпис №50 от Мадара*, който посочва, че ичергу багаинът имал на разположение 12 ризници, докато юк боилът – 26, омирът – 17, юк багаинът и бири багаинът – по 22 (υκ βοηλα λορήκηα κς', ητζηργου βαγαηνου ιβ', ζη[τκ?]ομηρου ιζ', υκ βαγαηνου κβ', βηρη βαγαηνου κβ', БЕШЕВЛИЕВ 1979: 182–183). Надписът ясно показва, че ичергу багаинът е бил най-ниско поставеният измежду другите изброени багаини, тъй като е отговарял само за 12 войници. За уточняване значението на титлата спомага етимологията на съставката ητζηργου, най-често свързвана с тюрк. *ičärigü, ičirgü, ičrägi, ičräki, ičrä, ičräk* 'вътрешен, намиращ се във вътрешността' (MORAVCSIK 1958: 133 и цит. литература, МАЛЮВ 1951: 379, GRANBERG [forthcoming]: Dictionary 120). Извежда се първоначално пратюрк. *ič-äri-gü* 'това, което е вътре', от което впоследствие се е развило *ičirgü, ičürgü* чрез редукция и вокална асимилация в средисловието и без да се нарушава вокалната хармония (MENGENS 1951: 96–97). Често етимологическите паралели отделят две съставки в ητζηργου: ητζ-/ič- 'вътре, вътрешност; вътрешен' (СЕВОРТЯН 1974: 388–391) и ηργου/erik, ergü 'място, местопребиваване, лагер, стан, жилище' (СИМЕОНОВ 1981: 39–40), т.е. цялата лексема означава 'човек] от вътрешния стан, от вътрешното жилище на стана, от двора на хана'. Затова и титлите, в чийто състав влиза компонентът ητζηργου⁴, означават 'вътрешни (дворцови) служители'. Така можем да заключим, че разглежданият ητζηργου βαγαηνος е бил военно лице със сравнително нисък ранг, което е отговаряло за охраната в двореца ('началник на дворцовата стража' според ДОБРЕВ (2007: 76), 'началник на крепост, намиращ се вътре в крепостта' според ВЕНЕДИКОВ (1979: 49).

υκ βαγαηνος 'главен, висш багаин, предводител на неголямо войсково подразделение от централното (?) крило на прабългарската войска'

Според коментирания по-горе прабългарски *Надпис №50 υκ βαγαηνος* е имал 22 ризници, колкото и βηρη βαγαηνος (за него вж. по-долу). Този брой въоръжение показва, че като военно лице υκ βαγαηνος е стоял преди ητζηργου βαγαηνος и след σεττητ βαγαηνος (с 83 ризници и 70 шлема) и βαγατουρ βαγαηνος (с 53 ризници и 45 шлема според *Надпис №48*). Подчинените му войници са били 22-ма по-леко въоръжени (без шлемове, подобно на тези на ητζηργου βαγαηνος), затова бихме могли да допуснем, че е предвождал неголямо войсково подразделение от рода на половин съвременен взвод. Значението на υκ ще е същото, както и в титлата υκ βοηλα, който според *Надпис №50* е разполагал с 26 ризници. Всички етимологии на съставката υκ отвеждат към тюркски или тюркско-алтайски успоредици. Според Венедиков (VENEDIKOV 1950: 181–184, ВЕНЕДИКОВ 1979: 49, ВЕНЕДИКОВ 1981: 147) са възможни две

⁴ Вж. ичергу боил (ὁ Τουκος ὁ ἰζουρουου βουληα, ητζηργου βοιλαυ, ητζηργου βουλε в прабългарските надписи; ҫрҕоҭҫыла в кирилския надпис на Мостич; Σουρσουβούλη, Σουρσουβούλις, Σουρσουβελί, Сҫроҭҫыла, Сҫроҭҫыла в византийските хроники и техните славянски преводи; stasis zerco borlas и zergobula st[as]is у Анастасий Библиотекар и Чивидалското евангелие; Petro Cerbulae в Писмо на папа Йоан VIII) и ичергу колобър (ιτζουργου колоβρος в прабългарски надпис).

тълкувания: 1. *ух* < тюрк. *ищ*, *йщ* 'начало, край, фланг, далечен', куман. *ищ* 'край' и означава 'външен боил, боил на една покрайнина; началник на гарнизон в покрайнината', 2. *ух* < тюрк. *уйк*, *йк* 'товар' и оттам има значение 'боил на обоза'. Второто обяснение БЕШЕВЛИЕВ (1979: 182) смята за по-приемливо, тъй като по фонетични причини (звукът *ч* в *Надпис №53* се предава с *τζ*, а не с *ж*) отхвърля връзката с тюрк. *ищ*. Това съществено наблюдение ще допълня с множество други примери (кловбуъкз: **qolbuq*, сокз: **soq*, Τουχος: **tiq*; още случаи у GRANBERG [forthcoming]: Phonologia №45-47), които свидетелстват, че прабълг. *q* (гр. *κ*, *χ*, кир. *к*) не само в крайна, но и във всяка друга позиция, предава тюрк. *q*, *g*, *k* и никога тюрк. *щ* (тюрк. *щ* = стбълг. *ч* в гръцки се предава само с *τζ*, срв. чнтемъ/τζιτμα : **čitem*, Τουρδατζις : **Turdač*, чнготъ/τζιγάτος : **čigat*; GRANBERG [forthcoming]: Phonologia №59-61). Менгес (MENGES 1958: 446) обаче привежда тюрк. **jüq* с коренно *q*, производно от основата **jü*- 'раста, нараствам, ставам висок' (срв. и *jük-sä-k* 'висок', *jük-sä-l* 'издигнат') и тълкува *ух* като 'по-горен, по-висок, висш, върховен' (още производни у РАДЛОВ 1905: 401-403, МАЛОВ 1951: 389 и СЕВОРТЯН 1989: 213-214 *joka-ji*, *jokkari*, *joкар*, *joкары*, *joкурт*, *joкуш*, *joкари* със значения 'горна част, горен, (на)горе, нависоко, висок, по-висок, възвишение', включително и форми като *йукары*, *йукуруи*, *йугары*, *juqqari*, чиято начална гласна стои по-близо до произношението на гр. *υ*-). Последната етимология е възприета и доравита от СИМЕОНОВ (1981: 37-38), който добавя нови тюркско-алтайски паралели: *joqjer/йок йер* 'високо място, възвишение', калм. *uk/юк* 'висш, върховен, старши'. Така в длъжността *ух βαγαηνος* можем да видим по-горен ранг багаин, главен, висш багаин⁵. Дори бихме могли да отидем по-далеч в предположенията си и да допуснем, че юк багаинът е предвождал неголямо войсково подразделение от централното крило на прабългарската войска. Аргумент в тази посока е наличието на ранг багаин (*βηρη βαγαηνος*), който е командвал приблизително същия брой войници от южното (дясно) крило на войската (вж. подолу). Известно е, че при хан Крум [796-814], а вероятно и след него, прабългарската войска е била разделена в йерархичен ред на три крила: централно, ляво и дясно, командвани съответно от брата на владетеля, кавхана и ичергу боила (*Надпис №47*, БЕШЕВЛИЕВ 1979: 173-180).

βηρη βαγαηνος 'предводител на неголямо войсково подразделение от южното (дясно) крило на прабългарската войска'

Вече стана въпрос, че според *Надпис №50 βηρη βαγαηνος* е имал на разположение 22 ризници, т.е. 22-ма по-леко въоръжени войници, толкова, колкото и *ух βαγαηνος*. Затова можем да предположим, че във военната йерархия тези две длъжности са били доста близки. Ключ към детализирането на длъжността *βηρη βαγαηνος* е първата й съставка, за чиято етимология са изказани различни мнения. Някои (VENEDIKOV 1950: 184, 187) сравняват *βηρη* с пра-

⁵ Етимологически по-трудно за обяснение е тълкуването на Прицак (PRITSAK 1981: 36-37): *ук* < сттюрк. *aq* [лабиално *a*] 'бял', тъй като лабиализацията (*aq* > *oq*) в прабългарски има един единствен паралел и това е узб. форма *oq* 'бял' (СИГТЯ 1984, 1: 192, GRANBERG [forthcoming]: Phonologia №4).

бълг. *бори* и тюрк. *böri* 'град, крепост' и определят βηρη βαγαηνος като "началник на крепост по ранг багаин" (така и MORAVCSIK 1958: 90). За други (БЕШЕВЛИЕВ 1979: 183) βηρη е свързано с тюрк. *böri* 'вълк', следователно титлата означава 'вълк багаин'. СИМЕОНОВ (1981: 42–43) привежда хуно-тюркски и алтайски паралели (*bir/biri, bire, pire*, чув. *pöre, porre* 'първи') и приема, че βηρη βαγαηνος е 'първи, старши багаин'⁶. Подобно тълкуване обаче не се подкрепя от данните в *Надпис №50*, който свидетелства за еднакво военно снаряжение на βηρη βαγαηνος и υκ βαγαηνος (по 22 ризници). Най-приемлива е етимологията на Прицак (PRITSAK 1981: 36, споделяна и от GRANBERG [forthcoming]: Dictionary: 54), извеждаща βηρη < тюрк. *biri* 'южна страна, дясна страна (крило)', т.е. βηρη βαγαηνος е багаин от южното (дясно) крило на войската. С това значение лексемата и нейни производни са засвидетелствани в старотюркските рунически паметници, срв. *biria* 'на юг' (паметник на хан Могилян, МАЛОВ 1959), *bäridänjän* 'на юг, на дясната страна', *bärija* 'на дясно, на юг', *bärijaki* 'южен' (паметник на Тонюкук, МАЛОВ 1951), *birgärii, birijä* 'на дясно, на юг' (паметник на Кюл тегин, МАЛОВ 1951). Следователно като се вземат предвид етимологическите и историческите сведения от *Надпис №50* βηρη βαγαηνος може да се определи като предводител на по-леко въоръжено и сравнително малко войсково подразделение (от рода на половин съвременен взвод) от южното (дясно) крило на прабългарската войска. Посоката север–юг е била определяща за първобългарите – така са ориентирани повечето официални строежи в Плиска (тронната зала, дворецът) и Мадарският конник.

σετητ βαγαηνος 'висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение'

Тази съставна длъжностна титла е позната само от прабългарския *Надпис №49 от Преслав*, според който този ранг багаин е имал на разположение 83 ризници и 70 шлемове (σετητ βαγαηνου έξουσία λoricια όμου πγ', κασιδία όμου ο', БЕШЕВЛИЕВ 1979: 181–182). Броят снаряжение показва, че като военно лице σετητ βαγαηνος е стоял най-високо сред известните багаини (срв. βαγατουρ βαγαηνου – 53 ризници и 45 шлемове, υκ βαγαηνου и βηρη βαγαηνου – 22 ризници, ητζηργου βαγαηνου – 12 ризници). Можем да предположим, че σετητ βαγαηνος е ръководил 83-ма войници, от които 70 тежковъоръжени (с ризници и шлемове), а 13 леко въоръжени (само с ризници) (ГЮЗЕЛЕВ 1971: 144–145), т.е. бил военен предводител на войскава формация, по-малка от съвременната рота (респ. съвременния ескадрон), близка по численост до два съвременни взвода. За въоръжаване на българската войска с железни ризници и шлемове съобщават редица византийски хронисти, срв. напр. сведението, че при аваро-славянската обсада на Цариград [626 г.] варварите били облечени в ризници, а главите им покрити с шлемове (*Слово за обсадата на Цариград* ГИБИ 1960: 47), както и сведението, че 30 000 българи от войската на Крум, целите покрити с желязо, стигнали до Аркадиопол [813] (*Неизвестен*

⁶ Според СЕВОРТЯН (1978: 147–148) обаче *bir, pir* във всички тюркски езици е с основно значение 'един, сам' и само в саларски има значение 'първи'.

автор *Scriptor incertus* ГИБИ 1961: 23; *Хроника на Псевдо-Симеон* ГИБИ 1964: 172). Ръководството по военното изкуство, известно като *Тактика на Лъв VI Философ* [886–912 г.], съобщава за военния строй на скитските племена (турките), който не се отличавал от този на българите, въоръжени с мечове, ризници, лъкове и дълги копия: повечето от тях имали двойно въоръжение в битките, като носили копията на раменете си и държали лъковете в ръце, служейки си и с едните, и с другите според случая (ГИБИ 1961: 166–174).

Повечето изследователи (MORAVCSIK 1958, БЕШЕВЛИЕВ 1979, БЕШЕВЛИЕВ 1981a: 45) не представят етимология на $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ или я отбелязват като неизвестна. Други обаче (PRITSAK 1981: 35–36, GRANBERG [forthcoming]: Dictionary 108) справедливо извеждат съставката $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ [*šedit, šädit*] от пратюрк. *šädapit*, заето от согд. ‘*yšyd* ’цар’ < ст.иран. *Xšāθra-* ’древно божество на ирански племена с военна функция в трифункционалната структура на върховните богове на индоевропейците’ (ШЕРВАШИДЗЕ 1990: 87–88); срв. и сходните форми в сакски *šao*, перс. *šah*, в основата си производни от ст.перс. *xšayaθiya* (CLAUSON 1972: 866–867); известни са и кушански и евгалитски образци (КЛЯШТОРНЫЙ 1964: 111). В старотюркските паметници са запазени формите *šad, šadaput* като висш титул на първия човек след хана (МАЛОВ 1951: 424). Заемането ‘*yšyd* > *šädapit* > *šädit* е станало чрез характерните за алтайските езици фонетични явления: 1. палатална хармония, рефлектираща върху коренната гласна (прабълг. *-ä-* [*e, i*] : тюрк. *-ä-*), 2. редуциране и изпадане на гласни в средисловие (в неударена срчка) и опростяване на съчетания от две съгласни чрез редукция на първата (**šäd-ap-it* > *šäd-av-it* > *šädvit* > *šädit*), 3. предаване на инициално иран. *y-* с прабълг. (тюрк.) *š-* (по-подробно GRANBERG [forthcoming]: Dictionary 108). СИМЕОНОВ (1981: 43) привежда паралели с якутски, калмицки и източноалтайски езици (тунгусо-манчжурски), в които фонетично близки до $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ форми (*cumi, сытыы, сөтөтө, sigid, šit*) имат значение ‘мъдър, умен, разсъдителен; този, който може да съди’ и оттам на $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ $\beta\alpha\gamma\alpha\eta\nu\omicron\varsigma$ приписва семантика ‘съдия багаин’. *Надпис №49* обаче не показва такива функции и не в тази посока трябва да се насочат етимологическите търсения. Защото прабълг. $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ има аналог в орхон. *šad* ‘вицекрал’ (<согд. *xšyd*) като една от висшите военно-административни титли в Тюркския и Уйгурския хаганати, трета в йерархията след *qayγan* и *jabyu*, обикновено давана от хагана на някой близък роднина (по-млад брат, син или най-големия племенник на върховния владетел, принц по кръв), който често е имал задължението да управлява част от териториите на хагана (CLAUSON 1972: 866, ШЕРВАШИДЗЕ 1990: 87, СИГТЯ 2001: 322). Явно това високо положение титулт е запазил и в древна България, щом $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ $\beta\alpha\gamma\alpha\eta\nu\omicron\varsigma$ е стоял най-високо не само сред багаините, но е бил по-висш и от $\omega\kappa$ $\beta\omicron\eta\lambda\alpha$ (въпреки по принцип по-висшето положение на боилите!) и пак според зачисленото военното снаряжение се е нареждал след третия човек в държавната йерархия $\eta\tau\zeta\eta\rho\gamma\omicron\upsilon$ $\beta\omicron\eta\lambda\alpha$. Неслучайно *шад* в тюркските езици означава висок сан, пръв след хана (РАДЛОВ 1911: 971).

βαγατουρ βαγαίνος ‘предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’

В два прабългарски надписа се среща и съчетанието βαγατουρ βαγαίνος (за семантиката на βαγατουρ вж. по-нататък). Багатур багаин е бил Славнас (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαίν[ος]), живял по времето на хан Омуртаг, избран за негов хранен човек (θρεπτός ἀντροπός, т.е. приеман син), който впоследствие се разболял и умрял (Κανα ἡσῆυβιγι Ομουρταγ. ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαίν[ος] θρεπτός ἀντροπός μ[οῦ] ἴτον κέ ἀσθενίσας ἀπέθανεν *Надпис на Омуртаг от с. Суютли, Новопазарско*, БЕШЕВЛИЕВ 1979: №64). Известен е и втори (анонимен) багатур багаин, който имал на разположение (отговарял за?) 53 ризници и 45 шлемове (βαγατουρ βαγαίνου λαράκηα ἦν ὁμοῦ νγ' κασόια με' *Надпис от с. Шабла*, БЕШЕВЛИЕВ 1979: №48), т.е. в контекста на вече коментираното той е командвал 53-ма войници, от които 45 тежковъоръжени с ризници и шлемове и 8 лековъоръжени само с ризници. Затова можем да предположим, че анонимният βαγατουρ βαγαίνος е предвождал тежковъоръжено войсково подразделение, малко по-голямо от съвременен взвод.

В обобщен вид данните за военната длъжностна титла багаин, реконструирана по оцелелите прабългарски надписи в низходящ йерархичен ред, изглеждат така:

Ранг багаин Име	Функция	Дата владетел	Въоръжение	Източник
Анонимен σεπητ βαγαίνος	висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение (около два съвременни взвода)	първа половина на IX в.	83 ризници, 70 шлема	Надпис №49
Анонимен βαγατουρ βαγαίνος	предводител на тежковъоръжено войсково подразделение (малко по-голямо от съвременен взвод)	първа половина на IX в.	53 ризници, 45 шлема	Надпис №48
ὁ Σλαβνας βαγατουρ βαγαίνος	багаин, носител на почетното звание багатур	Омуртаг (814–831)	θρεπτός ἀντροπός	Надпис №64
Анонимен υκ βαγαίνος	главен багаин, предводител на неголямо войсково подразделение (около половин съвременен взвод) от централното (?) крило на прабългарската войска	първа половина на IX в.	22 ризници	Надпис №50
Анонимен βηρη βαγαίνος	предводител на неголямо войсково подразделение (около половин съвременен взвод) от южното (дясно) крило на прабългарската войска	първа половина на IX в.	22 ризници	Надпис №50
Анонимен ητζηργου βαγαίνος	военно лице, отговарящо за охраната в двореца	първа половина на IX в.	12 ризници	Надпис №50
Анонимни Βαγαίνους		Маламир (831–836)	обдарени от владетеля	Надпис №58
ОСТРО БОГОИΝ		IX в.		Надпис №70

Трудно е да се каже дали само прабългари са били багаини. Разполагаме с две имена, които през IX в. са носили съсловната титла βαγαίνος – ὁ Σλαβνας ὁ βαγατούρ βαγαίν[ος] и ОСТРО БОГО|Н. В изследователската традиция личните имена Σκλαβνας и ОСТРО се тълкуват различно: 1. като славянски (срв. вожда на северите Σκλαβοῦνας или Слав в апокрифния български летопис, Остромир; БЕШЕВЛИЕВ 1979: 220, 225), 2. като прабългарски с тюркско (алтайско) или иранско потекло (срв. тюрк., монг. *Arslan* < *bars-lan < иран. *pars* 'тигър', ФЕХЕР 1925: 87, MENGES 1951: 108, CLAUSON 1972: 238). Тези нееднозначни етимологии нито подкрепят, нито отхвърлят категорично схващането, че само прабългари са формирали воинското багаинско съсловие. По брой въоръжение (а това означава и по ранг) начело на ранг листата стоят σθητ βαγαήνος и βαγατούρ βαγαίνος, следвани от поне още три по-нисши длъжности багаини. Този факт сочи високата стойност на достойнството βαγατούρ, най-често приемано за длъжностна военна титла (ЗЛАТАРСКИ 1898: 142, RUNCIMAN 1930: 212), “която в йерархията на българите заема още по-ниско място от боилите и багаините и е нещо повече от обикновените войници”, “командири на тежко въоръжени отряди; елитна войска, чиито представители, подобно на византийските спатарии, изпълнявали военни задачи и придружавали владетели при чуждестранни мисии” (ВЕНЕДИКОВ 1979: 50, 52), “бойци, отличили се в сражения” (БЕШЕВЛИЕВ 1981а: 45), “бележити военни” (ПАВЛОВ 1994: 14), “елитна войскава част” (СТЕПАНОВ 1999: 91). Понататък ще се опитам да обоснова несъгласието си с подобни мнения и да защитя тезата за функционирането на достойнството βαγατούρ не като служба (в т.ч. и военна), а като почетно звание, придружаващо титли и/или лични имена. При съчетаването с тях βαγατούρ е винаги в препозиция като определение, а когато е в съчетание едновременно и с име, и с титла, се следва тюркския словоред, напр. ὁ Σλαβνας ὁ βαγατούρ βαγαίνος.

Βαγατούρ 'високо почетно достойнство, звание'

Освен вече коментираните ὁ Σλαβνας ὁ βαγατούρ βαγαίν[ος] (*Надпис №64*) и анонимния βαγατούρ βαγαίνου (*Надпис №48*) като багатури в източниците са определяни още престолонаследници, колобри (жреци) и евентуално владетел, т.е. висши фигури в държавната йерархия, които далеч не са само военни лица. Всички те ще бъдат последователно разгледани по-долу.

Багатури престолонаследници в Първото българско царство

Паметниците, в които титулът βαγατούρ се отнася към престолонаследници, са два оловни печата. Единият е с надпис: Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατούρ κανα ηρτχίνω [Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур и канаиртхин] (ЙОРДАНОВ 1989: 393–394, ЙОРДАНОВ 1993: 36, ЙОРДАНОВ 1997, ЙОРДАНОВ 2001: 69). Несъмнено титлата κανα ηρτχίνω е прабългарското название за престолонаследник и е аналог на същата титла (ὁ Καναρτι κείνος) в съчинението на Константин Багренородни *За церемониите във византийския дворец* (ГИБИ 1963: 222). Йорданов идентифицира Йоан със сина на цар Симеон, който би могъл да бъде престолонаследник на брат си

Петър за времето от възцаряването му през 927 г. до раждането на децата му или по-късно. Вторият печат, в който достойнството багатур се свързва с прабългарската престолонаследническа титла, е с надпис: Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαὶλ βαγατουρ κανε ιρτχ(ι)νος [Господи, помагай на своя раб Михаил, багатур и канаиртхин], а Михаил се идентифицира с първородния син на цар Симеон (ЙОРДАНОВ 1997: 354–362; ЙОРДАНОВ 2001: 73–74). Съпоставянето на книжовната (ὁ Καναρτι κείνος) и сфрагистичната (κανα ηρτχινω / κανε ιρτχ(ι)νος) форма на прабългарската титла за престолонаследник позволява да се изведе следната нейна структура: *κανα* 'владетел, хан' + *ηρ*, *ιρ* (само ρ у Константин Багренородни) 'утрешен, т.е. бъдещ'⁷ + *τικεινος*, *τχηνος*, *τχινος* 'принц, син на владетел'⁸, т.е. значението на титлата е 'бъдещ наследник на кана'. В случая за нас е важно, че и двамата престолонаследници – Симеоновите синове Михаил и Йоан – са определени като багатури.

Багатури колобри в Първото българско царство

Разполагаме със следните фиксации на титлата *κολοβρος*, *κουλουβρος*: 1. *Надпис на Омуртаг от Плиска №65 ὁ κολοβρος [ὁ ι]ζουργου κολοβρος* 'придворен колобър'. 2. *Надпис на Маламир от Шуменско № 69 Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος* 'Чепа багатур боил колобър'. 3. *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака ὁ βοιλα κουλουβρος* 'боил колобър'⁹. 4. *Надпис на Персиан от Филипи №14 κανα βοιλα κολοβρον* 'родственик (брат или син) на кана колобър'. 5. *Надпис от Плиска №9 βαγατουρ κ[ολοβρος]* 'багатур колобър'. 6. *Житие на Йоан Златоуст* въсхваляваше же ѿμοу неχοдеце ѳннь велнкы·не тъѳнню акы кълουβρїи прѣ ннмь гредουщен ѳκολοϋθει δε αὐτῷ προερχομένῳ καὶ τάξις μεγάλη, οὐ μόνον εἰς ὀψικιον αὐτοῦ. Както се вижда, двама от колобриите са били багатури – Чепа багатур боил колобър, който бил и храненик (приемен син) на Маламир [831–836], и неизвестен багатур колобър от IX в.

Каква длъжност се крие зад титлата колобър подсказва аналогията с произвещото *Вουκολαβράς* на един скит от двора на аварския хаган, което в *Историята на Теофилакт Симоката* е глосирано с *μάγος* или *ἱερεύς* (MORAVCSIK 1958: 95). Същото тълкуване прави и Фотий в своята *Библиотека*: καὶ περὶ Βουκολόβρᾶ τοῦ μάγου (PG [103]: 141. Явно в случая става дума за жрец, шаман от скитско (хунско) племе, влиятелна личност в аварския двор, чиято титла е била *kolovr* 'предводител на магьосниците, жреците'. Етимологическите успоредици на прабълг. *κολοβρος*, *κουλουβρος* насочват към осм. *qolaghuz*, *qylayuz*, *qylavuz*, *kulavuz*, сев.тюрк. диал. *qolabur*, *qolobur*; чаг. *qolauz*, *qolavuz*, уйг. *qolayuz*, каш. *qulabuz*, *qulavuz*, уйг. *qulayuz*, *кулавуз*, *кылавуз*, *кθлауз*, *kula:gu:z* всичките със значения 'пътеводител, водач, съпро-

⁷ По отношение на втория елемент ηρ, ιρ приемам тълкуването на ГЕОРГИЕВ (1990: 107, 1992: 5) за паралели с тюркската основа на прилагателното *ir* (а не *erte*, *irte*) в значение 'рано, утре, утрешен' (т.е. 'бъдещ'), като най-близки са успоредиците с чув., туркм., чаг. и узб. диал. *ir* в посочените значения (СЕВОРТЯН 1974: 369–371, 302–304), с които етимологически съотносими са и алтайски форми като монг. **er* в *erte* 'рано, ранен', манчж., тунг. *erte* (СЕВОРТЯН 1974: 370).

⁸ Срв. тюрк. *tegin*, *tigin*, *tikin* 'принц'.

⁹ Публикуван от БЕШЕВЛИЕВ (1983).

вождач, гид, предводител' < *qol-a-γuz* 'който води с ръка' (РАДЛОВ 1899: 679, 770, 977–978, ФЕХЕР 1925: 83, ФЕХЕР 1928: 95, RUNCIMAN 1930: 212, MENGES 1951: 96, VON ARNIM 1956, MORAVCSIK 1958: 162, HANSACK 1975: 143, БЕШЕВЛИЕВ 1979: 64, CLAUSON 1972: 618). Във втората съставка на титлата обикновено се приема развоят: *-gur >-vur >vr = βр/вр* с редуциране и изпадане на гласната в неудареното средисловие на сричката, като полученото съчетание βр/вр е девербално съществително със значение 'способност за извършване на действие' (СИГТЯ 1988: 333, GRANBERG [forthcoming]: Dictionary 94). Последната съгласна ρ/р се обяснява с характерния за прабългарския език ротацизъм, запазен и в чувашки (*wuz > wur*). Най-вероятно тюрк. *kula:wuz* е заемка от ирански, в частност хорезмийски (CLAUSON 1972: 618). Има обаче и етимологии, отвеждащи към алтайски и хуно-монголски паралели, срв. бурят. *холо бодохо* 'далновиден', *холо харадаг* 'ясновидец', *холо харанга* 'ясновидение', *холо харасагай хун* 'далновиден човек, ясновидец'; *бърхъ*, *бърх*, *бър* 'опитен, изкусен ясновидец, отличен предсказател и жрец'; *берик*, *бърик*, *бъри*, *бър* 'жертва, принасям жертва, елен, принасян в жертва' (СИМЕОНОВ 1981: 44–45). За изясняване функциите на колобрите особено интересни са сведенията на Потанин (ПОТАНИН 1905: 410–411, 435) за съществуването на *хулабыри*, *холовыри* в тангутско-тибетските покрайнини на Централна Монголия и Източен Тибет – особени лица, живеещи в светилища, които при извършване на религиозни обреди срещу градушки и гръмотевици забивали в полето големи дървени кръстове, за да умилостивят своите китайски божества. Така *хулабырите*, *холовырите* се оказват участници в култови религиозни процесии, техни предводители, в които изпълнявали магически или жречески функции, подобно на шаманите. В тази връзка може да се добави и сведението от Житието на Йоан Златоуст, чийто старобългарски превод се свързва с дейността на Преславския книжовен център през X в. (HANSACK 1975: 142–144). Житието разказва как младият Йоан след учението си при Ливаний в Антиохия пристигнал в Атина, където с особена популярност се ползвал езическият философ Антемий. Когато той излизал, бил съпровождан от голяма свита, не само от вървящите пред него колобри (не тъχню акы κλωυβρίη πρῆ νμῆ γρεδουχεν, не тоχню ъкоже хожаху κολυβρίη предъ нмъ оу μόνον εἰς ὀψίχιον αὐτοῦ), но и от всички желаещи да чуят неговата мъдрост. Сигурно описаната от автора на житието картина на езическата процесия е напонила на старобългарския преводач (според някои Йоан Екзарх или от книжовник от неговия кръг) подобна процесия в България, щом е решил да преведе гр. ὀψίχιον 'свита, ескорт' по-свободно с израза κλωυβρίη πρῆ νμῆ γρεδουχεν. Това е свидетелство, че колобрите са били предводители в такива шествия, подобно може би на шествията начело с *хулабырите* в тангутско-тибетските покрайнини на Централна Монголия и Източен Тибет. Така можем да приемем, че колобрите в ранносредновековна България са били жреци (ясновидци, предсказатели, шамани, магове), извършващи гадания и жертвоприношения, предводители на езически процесии. Те са имали високо обществено положение, щом колобър е бил родственик (брат или син) на владетеля (напр. *κατα βοῖλα κολοβρος* *Надпис №14*), а други са имали привилегиата да бъдат

θρεπτός ἄνθρωπος (храненици, приемни синове) на хановете Омуртаг и Маламир (напр. неизвестният ἰζουργου κολοβρος *Надпис №65* и Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος *Надпис №69*) и като такива са им издигнати възпоменателни надписи.

Багатур владетел (?) от времето на Първото българско царство

Сведението се съдържа в оловен печат с надпис, запазен само частично и възстановен като Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ ... [β]αγατουρ βασι[λεὺς] Βουλγάρων [Господи, помагай на твоя раб ... багатур василевс? на българите] (ЙОРДАНОВ 1993: 19–20, 36–37). И в трите оцелели екземпляри на печата името на лицето не се чете, виждат се ясно само думите [β]αγατουρ, Βουλγάρων и частично βασι[λεὺς], затова се допускат следните две хипотези: 1. печатът е бил притежание на някой високопоставен държавен сановник, багатур на владетеля (βαγατουρ [τῆς] βασι[λειᾶς τῶν] Βουλγάρων), 2. печатът е принадлежал на българския владетел, наречен багатур ([β]αγατουρ (καὶ) βασι[λεὺς] Βουλγάρων) (ЙОРДАНОВ 2001: 74–75, 2007: 167–168), който приема като по-приемлива първата възможност). Подобно тълкуване обаче е в противоречие с всички известни и вече коментирани по-горе употреби на титула βαγατουρ, където той се съчетава със следхождащата го титла чрез съчинена (равнопоставена), а не подчинена връзка, срв. Μιχαὶλ βαγατουρ κανε ἰρτχ(ι)νος, Ἰωάννη βαγατουρ κανα ηρτχιω, ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαῖνος, βογοτορ βοηλα κουλουβρος, βαγατουρ βαγαῖνου. Във всички тези случаи достойнството βαγατουρ и следващата я титла се отнасят до едно и също лице и никога до две лица в подчинено отношение. Затова колкото и странно да изглежда съвместяването на βαγατουρ с βασι[λεὺς] в разглеждания печат ще трябва да приемем, че по-скоро става въпрос за владетеля, наречен βαγατουρ и βασι[λεὺς]¹⁰. Печатът е единственият случай на подобно съвместяване и понякога тази “невероятна връзка” предизвиква скептицизъм (БОЖИЛОВ, ГЮЗЕЛЕВ 1999: 301, бел. 6). Кой би могъл да е притежателят на печата? Обичайното разсъждение е, че титулт βασιλεὺς датира печата след 927 г., когато за първи път Византия официално признава царското достойнство на българския владетел Петър (ЙОРДАНОВ 1993: 19–20, 36–37; ЙОРДАНОВ 2007: 168), следователно той би трябвало да е търсеният притежател. Не е изключена обаче и втора хипотеза – печатът да е свързан с цар Симеон, който в други печати с надписи на гръцки е титулуван βασιλεὺς, напр. Εἰρινοπυὸς βασιλέος πολὰ τὰ ἔτη; Εἰρινοποιὸς βασιλεὺς πολὰ τὰ ἔτη; Συμεὼν βασιλεὺς πολὰ αὖξι τὰ ἔτη; Συμεῶν ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ρομεῶν (ΓΕΡΑΣΙΜΟΒ 1934, ЮРУКОВА 1990: 28–31, ЙОРДАНОВ 2001: 41–54). Дори изглежда по-възможно именно при Симеон (независимо дали е бил коронован или не)¹¹ един византийски титул (βασιλεὺς) да е съчетан с едно прабългарско почетно звание (βαγατουρ) като своеобразен израз на многовековна държавническа традиция и основание за владетелско самочувствие. Още повече, че подобно “странно” съвместяване не е прецедент – то може

¹⁰ Освен ако не става въпрос за печат-фалшификат, за неточно разчитане на надписа или за някаква друга титла, която стои в написанието βασι[λεῖς].

¹¹ Въпросът за царския титул и коронацията на Симеон от 913 г. и досега остава открит в науката (вж. последен преглед на мненията у ГЕОРГИЕВ 2001).

да се види в едновременното битуване на византийската владетелска титла на Симеон (ἄρχων, βασιλεὺς) и на прабългарската престолонаследническа титла на неговите синове (καναρτιχείνος, κανειρτχ(ι)νος).

sundicus vagantur ‘Сондоке багатур’

Понякога почетното звание βαγατουρ следхожда не титла, а лично име, срв. сведението у *Анастасий Библиотекар* относно българските пратеници на VIII-я вселенски събор [28.02.870] в Цариград: Stasiszerco borlas nesundicus vagantur (vagantis, uagartur) il vestannabare, praestit zicunas campsis, et Alexios Sampsi Huno. Сред изброените е Сондоке багатур (Nesundicus вм. Sundicus vaga[n]tur), познат още като Sondoke в *прписката в Чивидалското евангелие* [867], Sundica (dat. Sundicae) в *Писмото на папа Йоан VIII* [879] (ЗЛАТАРСКИ 1927: 796; вж. и MORAVCSIK 1933: 8–23, MORAVCSIK 1958: 355–356 NESUNDICUS *bagatur*) и Zunduco [Зундуко = Сондоке] в “*Книга на братството*” на *манастира “Св. Петър” в Залицбург* [трета четвърт, 70-те години на IX в.] (ПОПКОНСТАНТИНОВ 1987: 123–133). За високото положение на Сондоке по времето на княз Борис свидетелстват няколко факта от посочените източници: 1. споменаването му непосредствено след името на ичергу боила – (Stasiszerco borlas nesundicus vagantur *Анастасий Библиотекар*, Petro Cerbule et Sundice *Писмо на папа Йоан VIII*). 2. изреждането на рода на Сондоке, подобно на рода на владетеля Борис–Михаил (*прписка в Чивидалското евангелие*).

Ἀλογοβότουρ ‘Ало- (Ала-) βογοτουρ’

Последното известие, в което можем да видим почетното звание βαγατουρ, се отнася до 927 г., малко преди смъртта на Симеон, когато българският владетел изпратил войска срещу хърватите начело с Алогоботур (μετά τοῦ Ἀλογοβότουρ *Константин Багренородни. За управлението на държавата*). Съществуват различни схващания за това какво трябва да се разбира под Ἀλογοβότουρ: лично име (ФЕХЕР 1929: 148–152, RUNCIMAN 1930: 139, 212) или титла, чиято втора съставка е βογοτουρ (с метатеза -bog- / -gob-). Повече различия предизвиква тълкуването на началното <Ало- (<Ала-): 1. <Аλογοβότουρ = alp bagatur, alyp bagatur ‘храбър юнак’ (MARQUART 1898: 40, ЗЛАТАРСКИ 1927: 500–501, ФЕХЕР 1929: 152, MORAVCSIK 1958: 64 и цит. литература). 2. Ἀλογοβότουρ = ala bagatur ‘пъстър багатур’ (ФЕХЕР 1928: 95, ФЕХЕР 1929: 151–152). 3. Ἀλογοβότουρ = ulug, alug bagatur ‘голям, велик багатур’ (МАНОЛЕВ 1917: 871, ВЕНЕДИКОВ 1979: 89 “званието на един военачалник в същата област, която управлявал олгу-тарканът и който носел титла със същия първи компонент”). 4. Ἀλογοβότουρ = ala bayatur < тюрк. *ä:l- ‘първи, преден’ (CLAUSON 1972: 121), същият корен в алемз + *boyotur, т.е. ‘първи, главен багатур’ (GRANBERG [forthcoming]: Dictionary 45). В крайна сметка грешното изписване на тази единична форма (включително и при метатезата -βογ-/ -γοβ-) не дава възможност за никакви по-сигурни тълкувания.

Обобщено сведенията за почетното достойнство багатур и неговите носители изглеждат така (в хронологичен порядък):

Име	Дата, владетел	Длъжност, функция	Източник
ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαίνος	Омуртаг [814–831]	βαγαίνος θρεπτός άνθρωπος (храненик = приемен син)	Надпис №64
Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος	Маламир [831–836]	βοηλα κουλουβρος θρεπτός άνθρωπος (храненик = приемен син)	Надпис №69
Анонимен βαγατουρ κο[λοβρος]	първа половина на IX в.	κο[λοβρος]	Надпис №9
Анонимен βαγατουρ βαγαίνος	първа половина на IX в.	βαγαίνος 53 ризници, 45 шлемове	Надпис №48
nesundicus vagantur (vagantis, uagartur)	870	Участник в задгранична мисия	Анастасий Библиотекар
β[α]γατουρ βασι[λεὺς] Βουλγάρων	20–30-те години на X в. (?)	βασι[λεὺς] Симеон (?)	Надпис върху печат
Ἄλογοβότουρ	927		Константин Багренородни
Μιχαὶλ βαγατουρ κανε ιρτχ(ι)νος	30-те години на X в.	κανε ιρτχ(ι)νος (престолонаследник), син на цар Симеон	Надпис върху печат
Ἰωάννη βαγατουρ κανα ηρτχινω	30-те години на X в.	κανα ηρτχινω (престолонаследник), син на цар Симеон	Надпис върху печат

Коренът *bag-* в *βαγατουρ* е същият като в *βαγαίνος*. Форми *ba:tir*, *pa:tir*, *batir*, *patir*, *padir*, *batir*, *bahadur*, *bahidur*, *bahadir* и др. се пазят във всички тюркски езици с първично значение 'герой, храбрец; решителен, мъжествен, смел, доблестен'; в ст.уйгур. *Vağatur*, *Batur* са собствени имена (СЕВОРТЯН 1978: 82–85, СИГТЯ 2001: 560). Обикновено тюрк. *ba:tur* се разглежда като иранска заемка в ст.тюркски, срв. авест. *bahtar*, перс. *bah̄dur*, съвр. перс. *beheader*, санскр. *b'aktr-* (MENGES 1951: 93–95, ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ 1959: 33, СИМЕОНОВ 1981: 42, БАСКАКОВ 1985: 40). Други учени извеждат хунски (CLAUSON 1972: 313), хуно-монголски или общоалтайски (тюрко-монголски) произход (монг. *bagatur* 'герой, лидер', калм. *bátr*; RAMSTEDT 1951: 76, ФАСМЕР 1986: 183, СЕВОРТЯН 1978: 83–85), трети намират най-пряка връзка с алански форми (осет. *baegataer*, *baegatyr* 'храбър, храбрец, богат, безстрашен' в надписи от X–XII в. като собствено име на царя на аланите *Baegataer* и като название на осетински вождове; АБАЕВ 1959: 245–246, АБАЕВ 1972:

277–278; GOLDEN 1980: 156), а за четвърти етимологията остава неясна (ШЕРВАШИДЗЕ 1990: 90). И в унгарски има дълга и кратка форма със значение 'смел', аналогично на тюркските **baγatur* и **bator*; срв. и бълг. топоним *Батур* в Южните Родопи (GRANBERG [forthcoming]: Dictionary 48). Въпреки различните гледни точки относно етимологията на тюрк. **baγatur* (респ. прабълг. βαγατοур, βογοτορ), със сигурност може да се каже, че думата е чужда заемка в тюркски и има древни предтюркски корени. Появата ѝ в тюркски през средновековния период е главно чрез форми със средисловно *-h-*, което предполага непосредствен персийски източник (CLAUSON 1972: 313). Формите βογοτορ, Ἀλογοβότορ с *-o-* в корена показват обичайния славянски развой **ǣ>o*, запазен в вогагырь (руски летописи, СРЕЗНЕВСКИЙ 1893: 127) и в рус. *богатырь*, укр. *богатыр*, брус. *богатыр*, пол. *bohater*, *bohатыr* (ФАСМЕР 1986: 183), може би свързани с вогагы. По-късно тюрк. **baγatur* е преосмислено и като лично име, напр. Μπαγατούρης – османски пълководец от 1329 г. *История на Йоан Кантакюзин* (MORAVCSIK 1958: 83; други примери у ФЕХЕР 1929: 151).

Можем да заключим, че с почетното звание βαγατοур са били удостоявани изключително влиятелни личности от държавната йерархия (владетели, престолонаследници, жреци колобри, багаини), които не са били, както обикновено се смята, само военни предводители. При това значението на βαγατοур не ще да е било само 'смел, храбър, силен, герой, юнак', разбирано в тесен воински смисъл, но и 'знатен, виден, славен' (подобни вторични значения има в някои тюркски езици – СЕВОРТЯН 1978: 82, CLAUSON 1972: 313). Защото ако семантика 'смел, храбър и др. под.' подхожда на военни лица като багаините (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατοур βαγαίνος, βαγατοур βαγαίνου), то за владетел (βαγατοур βασι[λεὺς] Βουλγάρων), престолонаследници (Μιχαηλ βαγατοур κανε ιρτιχινω, Ἰωαννη βαγατοур κανα ηρτιχινω) и жреци / колобри (Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος) подобно определение звучи неестествено. Възможно е прабългарското почетно звание багатур да е запазило нещо от древната индо-иранска семантика, срв. стперс. *baga-*, авест. *baya*, парф. *bay* 'господин', иран. *bagh*, согд. *bag* 'богат, силен' < сриран. **bag* 'господин, управник, господар', ст.инд. **bhāga*, *bhagah*, *bhāgas* 'благосъстояние, имуществво'. При всички случаи обаче ще трябва се съгласим с мнението, че βαγατοур не е название на длъжност, а само "почетен епитет" (ФЕХЕР 1929: 159), "почетно прилагателно" (ФЕХЕР 1925: 83), "епитет, определение" (СИМЕОНОВ 1981: 42) и по-точно почетно достойнство (звание), което е битувало сравнително продължително в обществения живот на Първата българска държава, поне от 870 г. (*Писмо на Анастасий Библиотекар до папа Йоан VIII*) до към 30-те години на X в. (*Надписи върху оловни печати на престолонаследниците Михаил и Йоан*).

Библиография

АБАЕВ, В. (1959): *Историко-этимологический словарь осетинского языка*, Т.1, Москва–Ленинград.

- АБАЕВ, В. (1972): *Историко-этимологический словарь осетинского языка*, Т.2, Москва–Ленинград.
- БАСКАКОВ, Н. А. (1985): *Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве”*, Москва.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. (1979): *Първобългарски надписи*, София.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. (1981): *Първобългарите. Бит и култура*, София.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. (1981а): *Прабългарски епиграфски паметници*, София.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. (1983): “Нов първобългарски надпис с името на кан Маламир”, *Известия на Народния музей Варна*, Т. 19 (34), 111–112.
- БОЖИЛОВ, И., В. ГЮЗЕЛЕВ. (1999): *История на средновековна България VII–XIV в.*, Т. 1, София.
- ВЕНЕДИКОВ, И. (1979): *Военното и административното устройство на България през IX–X в.*, София.
- ГЕОРГИЕВ, П. (1990): “Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско”, *Известия на Народния музей Варна*, 26 (41), 103–109.
- ГЕОРГИЕВ, П. (1992): “Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследията при цар Симеон (893–927)”, *Исторически преглед*, 48, № 8–9, 3–12.
- ГЕОРГИЕВ, П. (2001): “Коронацията на Симеон през 913 г.”, *Исторически преглед*, № 1–2, 3–19.
- ГЕРАСИМОВ, Т. (1934): “Три старобългарски моливдовула”, *Известия на Българския Археологически институт*, 8, 351–360.
- ГИБИ (1960): *Гръцки извори за българската история*, Т. 3, София.
- ГИБИ (1961): *Гръцки извори за българската история*, Т. 4, София.
- ГИБИ (1964): *Гръцки извори за българската история*, Т. 5, София.
- ГЮЗЕЛЕВ, В. (1971): “Ичергу боилите на Първата българска държава (VII–XI в.)”, *Годишник на Софийския университет, ФИФ*, Т. 65, № 3, 125–181 [Същото и в (2007): *Кавханите и ичергу боилите на българското ханство–царство*, Пловдив, 125–204].
- ДЕЛЕВА, А., ЦВ. СТЕПАНОВ. (1998): “Protobulgarica”, *Palaeobulgarica*, 22, № 4, 89–100.
- ДУЙЧЕВ, И. (1943): *Стара българска книжнина, Т. 1, Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство*, София.
- ДОБРЕВ, И. (2007): *Прозрения в българската старина*, Линц.
- ЗЛАТАРСКИ, В. (1898): “Два известни български надписа от IX век”, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, Т. 15, 131–144.
- ЗЛАТАРСКИ, В. (1927): *История на българската държава през средните векове*, Т. 1, *Първо българско царство*, Ч. 2, *От славянизацията на държавата до падането на Първото царство*, София.
- ЙОРДАНОВ, И. (1989): “Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур”, *Проблеми на прабългарската история и култура*, Т. 1, Шумен, 390–399.
- ЙОРДАНОВ, И. (1993): *Печатите на преславските владетели (893–971)*, София.
- ЙОРДАНОВ, И. (1997): “Средновековни български печати с титлата багатур”, *Проблеми на прабългарската история и култура*, Т. 3, Шумен, 354–362.
- ЙОРДАНОВ, И. (2001): *Корпус на печатите на средновековна България*, София.
- ЙОРДАНОВ, И. (2007): “Средновековни български и византийски печати (IX–X в.) с

- етнонима Βουλγάρων”, *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Раиев*, София, 167–177.
- КЛЯШТОРНЫЙ, С. (1964): *Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии*, Москва.
- КЛЯШТОРНЫЙ, С., В. ЛИВШИЦ. (1971): “Согдийская надпись из Бугута”, *Страны и народы Востока*, Вып. 10, Мисква, 121–146.
- МАЛОВ, С. Е. (1951): *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования*, Москва–Ленинград.
- МАЛОВ, С. Е. (1959): *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*, Москва.
- МАНОЛЕВ, И. (1917): “Урало-алтйският произход на старите българи”, *Общ поход*, 1/18, 864–877.
- ОИЯ (1979): *Основы иранского языкознания*, Т. 1, Москва.
- ПАВЛОВ, П. “Алогоботур”, *Кой кой е в средновековна България*, София, 14.
- ПОПКОНСТАНТИНОВ, К. (1987): “Българските имена в “Liber Confraternitatum Vetustior” от манастира “Св. Петър” в Залцбург”, *Годишник на Софийския университет, НЦСВП “Иван Дуйчев”*, № 1, 123–133.
- ПОТАНИН, Г. Н. (1905): *Тангутско-тибетская окраина Китая и Центральная Монголия*, Петербург.
- ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. (1959): *Этимологический словарь русского языка*, Москва.
- РАДЛОВ, В. В. (1899): *Опыт словаря тюркских наречий*, Т. 2, Санкт-Петербург.
- РАДЛОВ, В. В. (1905): *Опыт словаря тюркских наречий*, Т. 3, Санкт-Петербург.
- РАДЛОВ, В. В. (1911): *Опыт словаря тюркских наречий*, Т. 4, Санкт-Петербург.
- РАСТРОРГУЕВА, В. С., Д. И. ЭДЕЛЬМАН. (2003): *Этимологический словарь иранских языков*, Т. 2, Москва.
- СЕВОРТЯН, Э. В. (1974): *Этимологический словарь тюркских языков*, Т. 1, Москва.
- СЕВОРТЯН, Э. В. (1978): *Этимологический словарь тюркских языков*, Т. 2, Москва.
- СЕВОРТЯН, Э. В. (1989): *Этимологический словарь тюркских языков*, Т. 4, Москва.
- СИГТЯ (1984): *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*, Т. 1, Москва.
- СИГТЯ (1988): *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*, Т. 2, Москва.
- СИГТЯ (2001): *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*, Т. 5, Москва.
- СИМЕОНОВ, Б. (1981): “Титульная практика в ханской Болгарии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками”, *Балканско езиковедие*, 24, №2, 23–45.
- СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И. (1893): *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, Т. 1, Санкт-Петербург.
- СТЕПАНОВ, ЦВ. (1999): *Власт и авторитет в средновековна България*, София.
- ФАСМЕР, М. (1986): *Этимологический словарь русского языка*, Т. 1, Москва.
- ФЕХЕР, Г. (1925): “Паметниците на прабългарската култура”, *Известия на Българския Археологически институт*, Т. 3, 1–90.
- ФЕХЕР, Г. (1928): *Надписът на Мадарския конник*, София.
- ФЕХЕР, Г. (1929): “Остагци от езика на дунавските българи”, *Известия на Българския Археологически институт*, Т. 5, 127–158.
- ШЕРВАШИДЗЕ, И. Н. (1990): “Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура”, *Вопросы языкознания*, № 3, 81–91.

- ЮРУКОВА, Й. (1990): “Средновековни български печати”, *Български средновековни монети и печати*, София, 1–69.
- ALTHEIM, F. (1948): *Hunnische Runen*, Halle.
- VON ARNIM, B. (1956): “Urbulgarisch κζλονβρζ – κουλούβροζ”, *Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag*, Wiesbaden, 45–46.
- BEŠEVĽIEV, V. (1932): “Der Titel κανάρτι κείνοζ”, *Byzantinische Zeitschrift*, 32, 13–15.
- CLAUSON, G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- GOLDEN, P. B. (1980): *Khazar Studies*, Bd. 1–2.
- GRANBERG, A. (forthcoming): *Hunno-Bulgarian as preserved in Slavonic, Greec and Latin*.
- HANSACK, E. (1975): *Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios von Alexandrien in kirchenslavischen Übersetzung*, 1, Würzburg.
- MARQUART, J. (1898): *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig.
- MENGES, M. (1951): “Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions”, *Byzantion*, 21, 85–118.
- MENGES, K. (1958): “A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions”, *Byzantion*, 28, 441–453.
- MORAVCSIK, GY. (1933): “Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom Jahre 869/870”, *Известия на историческото дружество*, 13, 8–23.
- MORAVCSIK, GY. (1958): “Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen”, *Byzantinoturcica*, 2, Berlin.
- PG (103): MIGNE, J. P. *Patrologiae cursus completes. Series graeca. Myriobiblon sive Bibliotheca*, Vol. 103, col. 42–1588. Paris.
- PRITSAK, O. (1981): “The Proto-Bulgarian Military Inventory Inscriptions (V-th – X-th Centuries)”, *Studia Turco-hungarica*, 5 [Turkic – Bulgarian – Hungarian Relations], Budapest, 33–61.
- RAMSTEDT, GY. (1951): “Alte türkische und mongolische Titel”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55, № 2, 61–76.
- RUNCIMAN, ST. (1930): *The History of the First Bulgarian Empire*, London [= РЪНСИМАН, С. (1990): *История на Първото българско царство*, София].
- VENEDIKOV, I. (1950): “Trois inscriptions protobulagres”, *Разкопки и проучвания*, Т. 4, 167–187.

СЪКРАЩЕНИЯ

авест. – авестийски
 брус. – белоруски
 бурят. – бурятски
 иран. – ирански
 калм. – калмицки
 каш. – кашубски
 кипч. – кипчански
 куман. – кумански
 манчж. – манчжурски

монг. – монголски
осет. – осетински
осм. – османски
парф.– парфенски
перс. – персийски
пол. – полски
прабълг. – прабългарски
пратюрк. – пратюркски
рус. – руски
санскр. – санскритски
скит. – скитски
согд. – согдийски
ср.иран. – староирански
стбълг. – старобългарски
ст.инд. – староиндийски
стперс. – староперсийски
сттюрк. – старотюркски
ст.уйгур. – староуйгурски
тунг. – тунгуски
тур. – турски
туркм. – туркменски
тюрк. – тюркски
узб. – узбекски
укр. – украински
чаг. – чагагайски
чув. – чувашки
якут. – якутски